

9 Bouwstijlen / begrippen literatuur / websites

Inhoud

A	Typologie van kerkgebouwen	4
B1	Organisatie christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland	11
B2	Andere geloofsgemeenschappen	12
C	Belangrijkste kunst- en bouwstijlen	13
D	Begrippen	14
E	Literatuur	19
F	Websites	21

Inleiding

In deze laatste module van het Handboek Behoud en Beheer komt een aantal onderwerpen die aandacht vragen en belangrijk zijn bij het gebruik van kerkgebouwen aan de orde. De vbmK heeft altijd gestreefd naar een combinatie van religieus gebruik en multifunctioneel gebruik van (monumentale) kerkgebouwen, dus de combinatie en balans van religieus en cultureel, sacraal en profaan gebruik.

Bij het gebruik van uw kerkgebouw komen veel begrippen en termen aan de orde, soms bekend, soms onbekend. Het Handboek sluit daarom af met een module met bijdragen over de typologie van kerkgebouwen, de organisatie van de diverse denominaties, de belangrijkste bouwstijlen en klinkend erfgoed, een uitgebreide begrippenlijst, een overzicht van te raadplegen literatuur en websites. In de digitale kennisbank van de vbmK kunt u alle in deze module genoemde verwijzingen en documenten vinden, aangevuld met actuele gegevens en nog meer informatie.

www.vbmK/kennisbank.nl

colofon

Samenstelling en redactie

Brigitte Linskens

Grafisch ontwerp

John Stelck, Leiden

Foto's

Brigitte Linskens

Druk

Puntgaaf Drukkerij, Leiden

Uitgave

Vereniging van Beheerders van

Monumentale Kerkgebouwen

in Nederland

Coehoornsingel 14

9711 BS Groningen

info@vbmK.nl

www.vbmK.nl

Deze module Bouwstijlen, begrippen, literatuur en websites van het Handboek vbmK Behoud en Beheer werd mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van de RCE.

© 2022 vbmK

A Typologie van kerkgebouwen

1 Middeleeuwen (parochiekerken)

Bij kerktypen kunnen we vier hoofdtypen onderscheiden:

- de zaalkerk
- de kruiskerk
- de basiliek, met als afgeleide de pseudobasiliek
- de hallenkerk

Zaalkerken, van pre-romaans tot heden

Dit is het oudste en eenvoudigste kerktipe dat wij in Nederland en in het algemeen in Noordwest Europa tegenkomen. Het gaat terug tot de tijd dat het Christendom hier werd geïntroduceerd, namelijk met de komst vanuit Engeland van Willibrord en zijn metgezellen rond het jaar 690. In 695 zou hij door de paus tot aartsbisschop onder de Friezen worden benoemd en hij koos Utrecht als zijn zetel en als basis voor zijn missiewerk. De eerste kerken die gesticht werden waren zaalkerkjes, vaak van hout, soms – zoals in Utrecht – van steen. De houten kerken werden op de duur ook door stenen kerken vervangen. Het waren eenvoudige rechthoekige ruimten, met een koor – de plaats voor het altaar – aan de oostkant (de meeste kerken zijn georiënteerd). Het koor recht gesloten of met halfronde absis. De stijl was wat we aanduiden als merovingisch, karolingisch of pre-romaans, een primitievere vorm van wat we in de 11de en 12de eeuw kennen als het romaans. De oudste overblijfselen die we nog hebben zijn in die latere romaanse stijl.

Kerk Jisp

Kruiskerken

Uitbreiding met een dwarsbeuk maakt van een zaalkerk een (eenbeukige) kruiskerk. In Groningse dorpen zien we nog prachtige romano-gotische kruiskerken uit de 13de en 14de eeuw. In Noord-Holland hebben we veel laatgotische kruiskerken uit de 15de en 16de eeuw.

Het voordeel van zo'n dwarsbeuk is onder meer dat het plaats biedt aan extra altaren, namelijk tegen de oostwand van die armen. De dwarsbeuk maakt de kerk ook visueel veel ruimer. Kruiskerken missen nogal eens een westtoren, maar hebben een dakruiter precies midden op de kruising. Daarin hangt de klok, die vanuit het midden van de kerk geluid werd.

Grote Kerk Oosthuizen

Kruisbasilieken en pseudobasilieken

Een kruisbasiliek is een basilicale kruiskerk. Een basiliek is in de lengte verdeeld in drie of vijf schepen naast elkaar, gescheiden door zuilen. Het middenschip is breder dan de zijschepen en zo veel hoger dat het eigen vensters heeft boven de scheibogen. Het kerkgebouw heeft zijbeuken die lager zijn dan de middenbeuk. De middenbeuk boven de zijbeuken is voorzien van een rij vensters.

De plattegrond van het gebouw vormt een Latijns kruis. De symboliek van het lijdenskruis is van invloed geweest op het ontstaan van dit type kerkgebouw. De kruisbasiliek neemt in het romaans en later in de gotiek een overheersende plaats in.

Pseudobasilieken hebben een schip dat wel hoger is dan de zijbeuken, maar dat geen eigen vensters bezit.

Hooglandse Kerk, Leiden

Grote of St. Laurenskerk, Alkmaar

Veel laatmiddeleeuwse dorpskerken zijn te beschouwen als verkleinde en vereenvoudigde navolgingen van grote stadskerken (kruisbasilieken). Zo zijn de eenbeukige kruiskerken met hun kruisingtorentjes in zekere zin verkleinde versies van de grote kruisbasilieken van bijvoorbeeld Haarlem en Alkmaar.

Hallenkerken

Kleinere steden hadden meestal hallenkerken (Amsterdam, Amersfoort, Weesp en Naarden). Dit zijn meerschepige kerken, waarvan de zijschepen even hoog zijn als het middenschip, dus kerkgebouwen van twee of meer beuken van ongeveer gelijke hoogte en meestal ook ongeveer gelijke breedte.

Grote Kerk van Edam

2 De reformatie en haar gevolgen

- 1566 beeldenstorm
- 1572 eerste gereformeerde synode in Edam
- 1573, 1574 schade door Staatse en Spaanse troepen tussen Alkmaar en Amsterdam; veel kerken verwoest
- 1578, 26 mei Amsterdam alteratie

Gevolgen voor de kerk: gereformeerde de enig toegestane, publieke kerk; neemt de plaats in (- is de van vroegere misstanden ontdane voortzetting) van de rooms-katholieke kerk; krijgt de oude kerkgebouwen in gebruik; het bezit, c.q. materiele zorg komt aan of blijft bij de overheid

Andere gezindten: openbare godsdienst oefeningen niet toegestaan; later oogluikend wel toegestaan; maar alleen in onopvallende kerkgebouwen. Geen financiering door de overheid. We zien een voortzetting van oude kerktypen in nieuwe vorm.

Zaalkerken, kruiskerken, hallenkerken, basilieken en pseudobasilieken

Behalve dat oude kerkgebouwen (zaalkerken, kruiskerken, hallenkerken, basilieken en pseudobasilieken) hersteld werden, moesten er ook geheel nieuwe worden gebouwd. Deze nieuwe kerken sloten aan bij de oude kerktypen, maar zij konden in eigentijdse stijl worden uitgevoerd.

Grote Kerk van Schermerhorn, pseudobasiliek

Centraalbouw en koepelkerken

De toepassing van de zuivere centraalbouw of centrale aanleg hangt vooral samen met de Reformatie; in de gebieden die protestants waren geworden ontstond de behoefte aan nieuwe kerkgebouwen waarin de gelovigen rondom de preekstoel worden verzameld. Immers het woord van God staat bij de gereformeerde kerk centraal. In de plattegrond is dit terug te zien als een om een middelpunt beschreven of geordende figuur (cirkel, tegelmatige veelhoek, Grieks kruis et cetera). Soms werden deze kerken voorzien van galerijen om plaats te kunnen bieden aan meer gelovigen.

Bij centraalbouw was de toepassing van koepelgewelven heel gebruikelijk. Deze zogenaamde koepelkerken zijn voorzien van een koepel, een bolvormig gewelf op een cirkelvormige, elliptische, vierkante of veelhoekige basis. De volmaakte koepel is die, welke het oppervlak van een halve bol heeft. Een koepelgewelf wordt meestal opgebouwd in horizontale lagen.

Het Pantheon in Rome is het oudste gebouw in centraalbouw met koepelgewelf. In de renaissance en de barok herleeft de belangstelling voor de centrale aanleg, vooral met toepassing van koepel(s).

St. Agathakerk met koepel, ontwerp Th. J. Cuypers, Beverwijk

Centraalbouw, Nieuwe Kerk, Den Haag

Huis-, schuur- en schuilkerken van andersgezindten

Behalve in enkele plaatsen waar voor de gereformeerden slechts eenvoudige houten 'predikhuizen' werden gebouwd hebben de kerkgebouwen van de 'publieke', gereformeerde kerk een representatief voorkomen.

Heel anders ligt het met de kerken die de andere gezindten in de loop van de 17de eeuw hebben gesticht. Eerst oogluikend toegestaan, later algemeen gedoogd, mochten zij wel zichtbaar zijn, maar niet als kerk herkenbaar zijn of opvallen. Anders dan de kerken voor de gereformeerden, werden zij niet door de overheid gefinancierd.

De huiskerken van de verschillende protestantse en katholieke groeperingen die naast de gereformeerde kerk bestonden (o.a. lutheranen, doopsgezinden, remonstranten, rooms-katholieken, oud-katholieken) vertonen veel overeenkomsten: een rechthoekig gebouw, opgetrokken uit hout (op een voet van baksteen), met binnen een of meer galerijen, en meestal op enige afstand van de rooilijn gelegen, soms zelfs verscholen achter de pastorie. Doopsgezinde Vermaningen, genoemd naar de preek de zogenaamde vermaning, waren aanvankelijk dikwijls houten schuurkerken, uiterst sober ingericht, maar vanaf

Zuidervermaning, Westzaan

eind 18de eeuw kwam er meer deftigheid en schafte men steeds vaker een orgel aan. De katholieke en oud-katholieke kerken hebben doorgaans een rijk barok interieur. Toen in de 19de eeuw alle godsdiensten voor de wet waren gelijkgesteld, kwamen vooral veel nieuwe (rooms-)katholieke kerken tot stand.

Waterstaatskerken

Een waterstaatskerk is de benaming voor kerkgebouwen die tussen 1824 en 1875 onder toezicht en soms ook naar ontwerp van ingenieurs van Rijkswaterstaat worden gebouwd, veel met financiële steun van de landelijke overheid. Het subsidiëren van nieuwe kerken was vooral een middel om de godsdienstige tegenstellingen meer beheersbaar te maken. In 1824 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat het niet meer mogelijk was en kerk te bouwen of te verbouwen zonder toestemming van de rijksoverheid. Bij de aanvraag tot toestemming 'zal moeten gevoegd worden eene opgave van de daartoe vereischte kosten en van de middelen welke voorhanden zijn om die kosten te kunnen bestrijden'. Alleen voor gewoon onderhoudswerk was geen toestemming nodig. Aan de hand van de begroting, de bouwtekeningen en het bestek bepaalde de rijksoverheid of ze overging tot het verlenen van een subsidie en de hoogte daarvan. Cruciaal hierbij was 'spaarzaamheid'. Ontwerpen werden getoetst en vaak 'verbeterd'. Daardoor trad een zekere standaardisering op, die vaak tegelijkertijd een sober karakter inhield. De vormgeving was merendeels classicistisch. Na het midden van de negentiende eeuw kwam er een einde aan deze vorm van overheidsbemoeienis, die met name invloed heeft gehad op de bouw van rooms-katholieke kerken vóór het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853.

Hartbrugkerk, Leiden

3 Torens

Met de genoemde vier kerktypen: zaalkerken, kruiskerken, pseudobasilieken en hallenkerken, zijn de belangrijkste vier kerktypen uit de middeleeuwen en later genoemd. Al deze kerken kunnen torens hebben, maar dit hoeft niet. Als er geen toren is, is er meestal wel een dakruiter of een kruisingstoren waarin de luidklok hangt, vaak meerdere klokken. Soms was er voor de zware luidklokken een aparte klokkenstoel of een houten klokhuis naast de kerk gebouwd. Anderzijds komt het voor dat kerken van kleine dorpen monumentale torens hebben: denk aan de grote torenromp in Ransdorp vlakbij Amsterdam, gebouwd rond 1525 (door Jan Poyt). Deze toren is veel groter van opzet dan de belangrijkste middeleeuwse toren in Amsterdam: die van de Oude Kerk.

Houten toren naast de Westerkerk, Enkhuizen

Toren van de kerk van Ransdorp

A4 Interieuronderdelen

Rouwbord, kerk van Hegebeitum

Voor reformatorische interieuronderdelen

Onderdelen van de katholieke inrichting die nauw met de mis en met heiligenverering verbonden zijn – altaren, sacramentshuizen (voor de bewaring van de geconsacreerde hosties), heiligenbeelden – zijn bij de reformatie grondig opgeruimd. Beeldjes en schilderijen op moeilijk bereikbare plekken, zoals aan gewelven, bleven soms wel – onder latere verflagen – bewaard. Bruikbare onderdelen van het meubilair, zoals preekstoelen, koorhekken, orgels en (in sommige stadskerken) koorbanken, werden meestal gehandhaafd (Westerkerk Enkhuizen, Oosthuizen). Gebrandschilderde glazen zijn verdwenen, echter minder vanwege de reformatie dan als gevolg van oorlogsgeweld, rampen, gebrekkig onderhoud en veranderde smaak. Van de middeleeuwse kerkklokken bleef een behoorlijk aantal behouden.

Protestantse inrichting van oude en nieuw gebouwde kerken

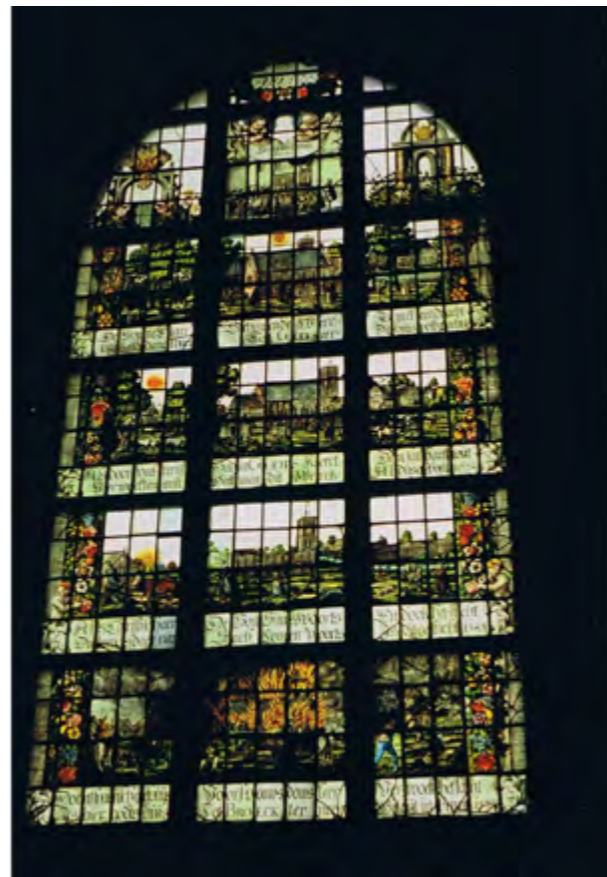
Tot de gebruikelijke inrichting en meubilering van de gereformeerde dorpskerk behoren:

- de preekstoel, met lezenaar, kaarsenkandelaar(s) en zandloper
- het doophek, dat de dooptuin rond de preekstoel omgeeft, met doopboog boven ingang
- de doopvont, uitgevoerd als bekken of schaal, bevestigd aan doophek of preekstoel
- de verhoogde plaats voor de voorlezer/voorzanger, met lezenaar en kaarsenkandelaar(s)
- de banken voor ouderlingen en diakenen aan weerskanten van de dooptuin

- langs de zijmuren en tegen zuilen: banken voor de mannen en voor gezagsdragers
- in de het middenruimte: stoelen voor de vrouwen, wegneembaar ten behoeve van begravingen
- verlichting door middel van kaarsen in kronen en op kandelaars (later: olie- en gaslampen)
- verwarming d.m.v. stoven (later: kachels).

Tot de verdere inrichting en decoratie van het interieur kunnen behoren

- decoratieve beschildering van balken en gewelven
- schilderijen en borden met de Tien geboden, de Geloofsbelijdenis, het 'Onze Vader', bijbelteksten
- borden met naamlijsten van predikanten, ouderlingen, diakenen, kerkmeesters
- borden met reglementen en ordonnanties
- borden met plattegronden van de zitplaatsen of van de graven in de kerk
- borden met de geschiedenis van het kerkgebouw; soms als gebrandschilderd glas (Broek in Waterland)
- gebrandschilderde glazen, geschonken door steden, bestuurslichamen, gilden, e.d.
- grafmonumenten
- kerkscheepjes

Gebrandschilderd glas met de geschiedenis van het kerkgebouw, Broekerkerk, Broek in Waterland

Orgel in de Grote Kerk van Oosthuizen, een van de oudste orgels van Europa

4 Orgels en akoestiek

Het orgel is een blaasinstrument dat zijn oorsprong heeft in de fluit. In de loop der tijd evolueerde het door kleine aanpassingen tot zijn huidige vorm. Naarmate men meer pijpjes aan de fluit toevoegde, werd het moeilijker om het instrument met de beperkte capaciteit van de menselijke longen van voldoende wind te voorzien en ging men zoeken naar een mechanische oplossing. De afgestroopte huid van een dier (balg) werd gebruikt als reservoir voor de wind. Aangebracht tussen twee scharnierend aan elkaar verbonden planken, kon men druk op de balg uitoefenen. De blaasbalgen zorgen voor voldoende winddruk. Via windkanalen gaat de orgelwind naar de windladen; hierop staan de pijpen. Via de toetsen van hand- en voetklavieren krijgt de wind toegang tot de pijpen. Het geheel van windladen, mechaniek en pijpen is meestal ondergebracht in een orgelkas, waarvan het front naar de luisteraars is gekeerd.

Nederland is een echt orgelland. Vele honderden zijn rijksmonument, sommige zijn eeuwen oud. Al die orgels zijn kunstobjecten, maar ook muziekinstrumenten die bespeeld moeten worden. Orgels zijn in veel kerken aanwezig voor de begeleiding van de gemeentezang, maar kerkgebouwen met meervoudig gebruik organiseren ook orgelconcerten voor orgelliefhebbers. Bij goed beheer is er een balans tussen zorgvuldig behoud van het kunstvoorwerp en regelmatig gebruik.

Advies:

- Regelmatig bespelen
- Monitoren binnenklimaat
- Jaarlijks: motor smeren, checken op houtworm en schimmel, balgen controleren
- Stemmen en onderhouden door professionele orgelbouwer
- Om de vier jaar: generale stemming

- Goed ventileren
- Spaarzaam verwarmen, nooit permanent verwarmen
- Temperatuur en vochtigheid meten en monitoren
- Niet schoonmaken in eigen beheer
- Niet gebruiken als opbergruimte
- Nooit zelf stemmen, dit is vakwerk

Onderdelen van een pijporgel

- Pijpen
- Windlade
- Kanalen
- Balg
- Ventielen
- Toetsen
- Tractuur
- Speeltafel of klaviatuur

Enkele orgeltermen

Balg – zorgt voor de windvoorraad en de juiste druk van de orgelwind

Hoofdwerk – belangrijkste werk van het pijporgel. Het bestaat uit een combinatie van een aantal registers en heeft het meeste volume en vaak ook de meeste stemmen. Het ontleent zijn naam aan de positie van de organist: het hoofdwerk bevindt zich boven zijn/haar hoofd

Kanalen – mondstuk waardoor de pijpen aangeblazen worden

Klaviatuur of speeltafel – geheel van manualen, pedaal en de registerbediening. De verbinding tussen de speeltafel en het instrument (tractuur) kan mechanisch, pneumatisch of elektrisch zijn

Manuaal – een met de hand bespeeld orgelklavier

Orgelbalkon – openuitbouw met balustrade, bevestigd aan de

kerkmuur onder een orgel. Is toegankelijk vanaf de achterkant van de muur en geeft plaats aan de speeltafel van het orgel, de organist en zangers. De balustrade kan versierd zijn met schilder of beeldhouwwerk

Orgelbalustrade – houten hekwerk langs het orgelbalkon of de orgeltribune

Orgelfront of prospect – rijkversierde voorkant van de orgelkas die men vanuit de kerk ziet. Het front is voorzien van frontpijpen

Orgelkas – meestal fraai uitgevoerde houten kas waarin zich de orgelpijpen bevinden. De kas is heel belangrijk voor de klankbe-paling

Orgelluik – luiken die de orgelkas kunnen afsluiten. Er zijn twee tot zes orgelluiken mogelijk aan een orgelkas, afhankelijk van de grootte van het de kas en de aanwezigheid van een rugwerk. Orgelluiken werden toegepast tot in de 18de eeuw. Ze werden vaak fraai beschilderd met bijbelse taferelen, vooral die de muziek ter ere van God tot onderwerp hebben, onder meer voorstellingen van de musicerende David. In de veertigdagen-tijd (de lijdenstijd in het kerkelijk jaar, voorafgaand aan het Paasfeest) werden de orgelluiken gesloten

Orgelmetaal – mengsel van lood en tin voor het maken van orgelpijpen

Orgelpijpen – worden gemaakt uit metaal of hout. Elk materiaal zorgt voor een eigen klankkleur. Vervaardiging gebeurt nog steeds veelal op ambachtelijke wijze. Naast metalen pijpen worden er ook houten orgelpijpen gemaakt. Hout geeft een warme, donkere klank met meer grondtonen. Men onderscheidt twee soorten orgelpijpen: labiaalpijpen en tongpijpen

Orgeltribune – verhoogde plaats, vaak aan de westzijde van de kerk boven de ingang voor het manuaal en het rugpositief van het orgel, de organist en de zangers. De orgeltribune is aan de kerkzijde voorzien van een hek, de orgelbalustrade

Pedaal – bij een orgel wordt gesproken over één pedaal, pedaalklavier of voetklavier; de gezamenlijke pedaaltoetsen vormen het pedaal. Dit is meestal een volledig toetsenbord dat met beide voeten wordt bespeeld

Pijporgel – muziekinstrument dat wordt bespeeld middels één of meer klavieren en vaak ook met pedaal, waarbij de klanken ontstaan door luchtstromen, die door kanalen naar houten en/of metalen pijpen worden geleid. Van de soms honderden of duizenden orgelpijpen zijn alleen de frontpijpen zichtbaar, dikwijls verguld of verfraaid door glanzend tinfolie

Register of stem – serie orgelpijpen met eenzelfde klankkleur. Met register wordt ook wel de registerknop (registertrekker of registertuimelaar) aangeduid. Registers hebben vaak de naam van het muziekinstrument waarvan ze de klank nabootsen, zoals trompet, fluit, fagot

Rugwerk of rugpositief – deel van het pijporgel dat door een eigen klavier wordt bespeeld, meestal het onderste klavier. De organist zit met zijn rug naar het rugpositief, vandaar de naam

Toetsen – hefboompjes om de ventielen te openen en te sluiten

Tractuur – verbinding van toets naar ventiel, zie klaviatuur

Ventielen – kleppen die de windtoevoer naar de pijpen afsluiten

Windlade – doos waarop de pijpen opgesteld staan

Orgel kerk van Haringhuizen, klaviatuur

Websites

- ▶ www.rce.nl
- ▶ www.stichtingERM.nl
- ▶ www.klinkendergoed.nl
- ▶ www.Orgelkids.nl

Bron Orgelwijzer 'Zorg voor uw orgel', uitgave ERM

Akoestiek

Wanneer u in uw kerkgebouw concerten en andere evenementen, bijvoorbeeld lezingen gaat organiseren krijgt u te maken met de akoestiek van uw gebouw. Akoestiek is de wetenschap die zich bezighoudt met geluid. Geluid bestaat uit trillingen. Verder wordt onder akoestiek verstaan de invloed die een ruimte heeft op de klank en nagalm van geluid. Dan kan bijvoorbeeld gesproken worden over 'een slechte akoestiek'. Bedoeld wordt dan dat de eigenschappen van die ruimte niet overeenkomen met het gebruik. De akoestiek is afhankelijk van de absorptie en de terugkaatsing (reflectie) van het geluid door wanden, gewelven, voorwerpen en de grootte van de ruimte. Absorptie gebeurt door harde en zachte wandafwerking. Terugkaatsing gebeurt door een gladde en harde afwerking. Wanneer het geluid veel wordt teruggekaatsd duurt het een tijd voordat het geluid is uitgestorven. Die tijd heet de nagalm. Deze kan worden berekend of opgemeten. Wanneer men in een lege kerk klappt, dan hoort men dat de nagalm enkele seconden duurt. Het is belangrijk rekening te houden met de akoestiek van uw kerkgebouw bij verhuur. Aan een concertzaal worden bijvoorbeeld andere eisen gesteld dan aan een collegezaal. De akoestiek in uw kerk bepaalt mede het succes van de verhuur. Advies: schakel altijd een professional in wanneer uw akoestische maatregelen overweegt.

Eenvoudige maatregelen, zoals het ophangen van gordijnen, kunnen de akoestiek aanzienlijk verbeteren.

- ▶ www.akoestiekmonument.nl
- ▶ www.klinkendergoed.nl
- ▶ www.cultureelergoed.nl

Verder lezen

Jan Bril, *Akoestiek in 100 monumentale kerken*, uitgave

Stichting Klinkend Erfgoed Nederland, 2021

- ▶ www.janbril.nl

B1 Organisatie christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland

Het Christendom kent drie hoofdstromingen: de protestantse kerken, de rooms-katholieke kerken en de orthodoxe kerken. De belangrijkste actor met betrekking tot de toekomst van kerkgebouwen zijn de kerkelijke gemeenten en parochies, met hun kerkgenootschap als koepelorganisatie.

Protestantse kerken

Protestantse kerken zijn van onderaf georganiseerd; vrijwel alle ambtsdragers worden gekozen.

Er zijn veel verschillende stromingen, zoals remonstranten, gereformeerden, hervormden, pinkstergemeenten, Lutheranen, doopsgezinden, evangelisten en baptisten. Vele zijn samengegaan in de Protestantse Kerk in Nederland (ook wel: PKN), nu het grootste protestantse kerkgenootschap in Nederland.

Een protestantse viering wordt een *dienst* genoemd. Centraal staat het *heilig Avondmaal*; men viert de *Gemeenschap van Brood en Wijn*.

De dienst wordt geleid door een *predikant* (aansprektitel: 'dominee')

Gemeente: een gemeenschap van gelovigen die samenkomt in een bepaald kerkgebouw.

Een gemeente wordt geleid door een *kerkenraad*. Daarin hebben ouderlingen, de diaken en de predikant zitting. Het onroerend goed van de gemeente, zoals het kerkgebouw, de pastorie (ambtswoning van de predikant) en de kosterwoning, wordt beheerd door het *College van Kerkrentmeesters* (ook wel: *kerkvoogdij*).

Versillende gemeenten vormen samen een regionale *classis*, onder leiding van een *classispredikant*. De Protestantse Kerk kent 11 regio's. Alle classis zijn vertegenwoordigd in de *generale synode*, de landelijke kerkvergadering.

De leiding van een kerkelijke bestuursraad op lokaal, regionaal of landelijk niveau wordt *moderamen* genoemd. De *preses* is de voorzitter, de *scriba* is de secretaris.

'Migrantengemeenten' zijn gelijkwaardig aan andere gemeenten.

De organisatie Samen Kerk in Nederland (SKIN) brengt migrantenkerken met Nederlandse kerken, overheid en andere organisaties in contact.

Rooms-katholieke kerken

De familie van rooms-katholieke kerken is hiërarchisch georganiseerd. Ze bestaat uit 24 afzonderlijke kerken die zich scharen onder de paus, de bisschop van Rome. Vrijwel alle katholieken behoren tot de *Latijnse Kerk*. Andere rooms-katholieke kerken die in Nederland gevestigd zijn, zijn bijvoorbeeld de Chal-deeuwse Kerk en de Oekraïens Grieks-katholieke Kerk ('Grieks' verwijst dan naar Byzantium).

Het Rooms Katholieke Kerkgenootschap kenmerkt zich door een centralistische organisatie met een overkoepelende structuur.

Een (Latijns-)katholieke kerkdienst wordt een *mis* of eucharistieviering genoemd. Centraal staat de *eucharistie*, de vertegenwoordiging van Jezus Christus in de gedaante van brood en wijn.

De communie is een onderdeel van de mis waarbij een hostie wordt uitgedeeld aan de gelovigen. wordt

De mis wordt opgedragen door een *priester*.

Parochie: een lokale gemeenschap van gelovigen die samenkomt in een bepaald kerkgebouw. Van oudsher bepaalde de woonplaats tot welke parochie iemand behoorde (=territoriale parochie). Gemeenschappen die samenkomen op een andere basis, zijn 'personele parochies'; dat geldt bijvoorbeeld voor veel migrantenkerken.

Een parochie wordt geleid door een *pastoor*: een priester die voor die taak is aangesteld door de bisschop. Een pastoor wordt bijgestaan door een *parochievicarius* (of: *kapelaan*).

Een bisschop delegeert vaak de leiding van zijn eigen parochie: aan een plebaan.

Een *pastorie* is de ambtswoning van een pastoor, dat tevens dienst doet als kantoor en gemeenschapsruimte. Vaak is een pastorie samen met het kerkgebouw ontworpen. De ambtswoning van een plebaan heet een *plebanie*.

Parochies worden bestuurlijk geleid door een *parochiebestuur*, aangesteld door de bisschop. De pastoor is voorzitter van het parochiebestuur. De parochie is eigenaar van de kerkgebouwen, maar bevoegdheden tot handelen worden beperkt door het kerkelijk recht (statuut) dat voorafgaande goedkeuring van de bisschop vereist. De uiteindelijke beslissing over hergebruik, herbesteding of sloop ligt bij het bisdom. Elk bisdom voert op dit gebied zijn eigen beleid.

Armeense kerk, Amsterdam

Enkele parochies kunnen samen een *dekenaat* vormen, onder leiding van een *deken*.

Vrijwel alle parochies vallen onder een *bisdom* (ook wel: *diocees* of *eparchie*), onder leiding van een *bisschop*. De Nederlandse Kerkprovincie is verdeeld in 7 bisdommen.

Het belangrijkste bisdom is een *aartsbisdom*, onder leiding van een aartsbisschop. In Nederland is dat Utrecht. De *aartsbisdom* staat tevens aan het hoofd van de Nederlandse Kerkprovincie.

'Migrantenparochies' uit de Latijnse Kerk zijn volledig opgenomen in de organisatie; de parochies van de ander katholieke kerken vallen zowel onder hun eigen structuur als onder het aartsbisdom Utrecht.

Orthodox

De orthodoxe kerk bestaat uit een groot aantal onafhankelijke kerken. In principe zijn ze gelijkwaardig aan elkaar, er is geen centraal hoofd. Vaak zijn de kerken per land georganiseerd: Russisch-Orthodoxe Kerk, Armeens-Apostolische Kerk, Ethiopisch-Orthodoxe Kerk.

De hiërarchie is vergelijkbaar met de katholieke kerken. Enkele andere benamingen:

Een *patriarchaat* is een bepaalde regio, onder leiding van een *patriarch*.

Eucharistie: *Goddelijke Liturgie*. Bij de communie worden in plaats van hosties stukjes *prosfora* uitgereikt: gedeseemd brood.

B2 Andere geloofsgemeenschappen

Joodse Gemeente

In en honderdtal dorpen en steden staan nog synagogen. De meeste worden niet meer gebruikt voor hun oorspronkelijke doel: als plaats van samenkomst voor studie en gebed van de joodse gemeenschap. Aan een joodse gemeente of *kehilla* is een rabbijn verbonden. In Nederland bestaan orthodoxe en liberale gemeenten. Tegen herbestemming bestaan geen principiële bezwaren zolang er met respect wordt omgegaan met het gebouw en zijn beladen verleden.

Islamitische Gemeenschap

Een moskee is een gebedshuis binnen de islam. Het huis van Mohammed in Medina wordt als eerste moskee beschouwd. Bij de moskee staan een of meer lange, smalle torens: de minaretten.

Bij de islam staat het gebed centraal. De gebedsruimte is bedekt met een groot tapijt versierd met lijnen en afbeeldingen. Men richt zich bij het gebed naar Mekka.

De *mihrab* is de nis die de gebedsrichting aangeeft.

Moskeeën zijn soms gevestigd in een voormalig kerkgebouw. De moskee aan de Rozengracht in Amsterdam was eerder in gebruik als tapijthaal, maar werd oorspronkelijk gebouwd als rooms-katholieke kerk

C Belangrijkste kunst- en bouwstijlen

Amsterdamse School – bouwstijl vanaf de eerste wereldoorlog tot in de jaren dertig, met een sterk decoratieve en expressieve elementen, uitgevoerd in baksteen

Art deco – decoratieve stijl in de jaren 1920-1930 met duidelijk geometrische vormen, als reactie op de art nouveau en het maniërisme

Art nouveau zie Jugendstil

Barok – stijl in de (bouw)kunst in de 17e en 18e eeuw, vaak overdadig, met nadruk op effect en contrasten

Bossche School – bouwstijl uit de jaren '60 en '70 gebaseerd op het gedachtegoed van Dom Hans van der Laan, waarbij ruimtewerking en evenwichtige maatverhoudingen een belangrijke rol spelen. Ook nu nog worden gebouwen ontworpen geïnspireerd door de Bossche school-architectuur

Beaux Arts – architectuurstijl in de 19de eeuw gedoceerd aan de École des Beaux-Arts, Parijs, voortbordurend op het neo-classicisme, alsmede op renaissance en barok

Classicisme – op de Klassieken, Antieken geïnspireerde bouwstijl in de 17e eeuw. Strak en evenwichtig. Kenmerken: gebruik van zuilen, pilasters en festoenen

Delftse school – sobere, traditionele monumentale bouwstijl toegepast in de 1925-1955. Voornaamste kenmerken: gebruik van bakstenen en hout, grote schuine dakvlakken

Eclecticisme – in kunsthistorisch opzicht: een verscheidenheid aan stijlen, of motieven uit diverse stijlen, bijeengebracht teneinde het beste resultaat te bereiken

Expressionisme – zie Amsterdamse School

Gotiek – middeleeuwse bouwstijl tussen de romaanse stijl en de renaissance. Bloeitijd in Nederland 1300-1420; laatgotiek 1420-1500. Begonnen in Noord-Frankrijk in het midden van de 12e eeuw. Enkele kenmerken: verticaliteit, spitsbogen, steunberen, luchtbogen en grote vensters

Jugendstil – kunststroming in Europa tussen 1890 en 1914 als reactie op de 19e-eeuwse neogotiek en andere neostijlen. Kenmerkend zijn op de natuur geïnspireerde vormen, vaak asymmetrisch, en vloeiende, slingerende lijnen. Ook art nouveau genoemd

Kwabstijl – decoratieve stijl herkenbaar aan vlezig kwab- of kraakbeenachtige vormen, aan geribbelde oppervlakten en vloeiende lijnen en elementen als dolfijnkopjes en vissenkoppen met opgesperde bekken

Lodewijk iv-stijl – kunststijl in de tweede helft van de 17e eeuw en eerste helft van de 18e eeuw. Ornamenten werden uitgevoerd in zware vormen en symmetrische versiering

Lodewijk xv-stijl – kunststijl rond het midden en het derde kwart van de 18e eeuw, met krullende en slingerende vormen en schelpornamenten, asymmetrisch; ook wel rococo genoemd

Lodewijk xvi-stijl kunststijl in de late 18e eeuw met ornamenten in strakke, slanke en klassieke vormen, symmetrisch

Modernisme – 20ste eeuwse stroming in architectuur en stedenbouw, ook wel aangeduid als *functionalisme* met als leidraad: licht, lucht en ruimte, en optimale ruimtelijke organisatie van de stedelijke functies wonen, werken, recreëren en verkeer

Maniërisme – assimilatie van de Italiaanse renaissancevormen (zie Renaissance) met de traditionele bouw. Overgangsfase tussen renaissance en barok. Kenmerken zijn rijke toepassing van ornamentiek met zuilen en pilasters, afwisseling van baksten met natuursteen.

Neoclassicisme – bouwstijl in de periode 1750-1850, geïnspireerd op het oudere classicisme en ook direct op de klassieke (antieke) /Griekse en Romeinse architectuur

Neogotiek, neorenaissance, neoromaans – bouwstijlen in de 19e en het begin van de 20ste eeuw, geïnspireerd op de gotiek, de renaissance en het romaans

Nieuwe Bouwen of functionalisme – strakke, zakelijke bouwstijl in de periode 1920-1940. Kenmerken zijn wit gepleisterde gevels, stalen ramen, platte daken en betonskeletbouw

Postmodernisme – aanduiding voor een verzameling bouwstijlen die na circa 1960 ontstond als een reactie op met name de Internationale Stijl en het Modernisme. Deze laatste stijlen kenmerken zich door zeer strakke, functionele ontwerpen, zonder ornamenten, hetgeen volgens critici leidde tot gelijkvormigheid

Postmoderne architectuur kenmerkt zich dan ook door vrije vormen, fantasievolle detailleringen en verwijzingen naar het verleden. Het postmodernisme is sinds de jaren 80 sterk in opkomst en neemt in de hedendaagse architectuur een belangrijke plaats in. Het deconstructivisme en retro architectuur worden soms gerekend tot het postmodernisme

Rationalisme – kunststijl ontstaan in de eerste helft van de 20ste eeuw, kenmerkend zijn een rationale vormtaal en robuuste bakstenen bouwvolumes

Régence – overgangsfase, omstreeks 1720, tussen de barokperiode en rococo, genoemd naar het regentschap van de hertog van Orléans voor de minderjarige Lodewijk xv. Ook wel late barok en pre-rococo genoemd. Kenmerkend zijn de toepassing van schelpen, dierenfiguren en acanthusbladeren. Zie Lodewijkstijlen en rococo

Renaissance – stijl in de kunst en de architectuur, geïnspireerd op voorbeelden uit de klassieke oudheid. Begonnen in Italië kort na 1400; in Holland van af circa 1520 tot circa 1550

Rocaille – asymmetrische, aan rots- of schelpvormen ontleend ornament, veel toegepast in de barokperiode

Rococo – laatste stijlfase van de barok, vooral gekenmerkt door asymmetrische schelpvormen. Zie Lodewijk xv-stijl

Romaans – bouwstijl van circa 1000 tot circa 1200. Kenmerken: zware muren, kleine vensters, ronde bogen

D Begrippen

Absis of apsis – sluiting van *schip*, *koor*, *zijbeuk* of kapel op half-cirkelvormige of veelhoekige plattegrond

Acanthus – distelachtige plant waarvan de krullende bladen als voorbeeld dienden voor een versierend element

Achterschildering – schildering aangebracht op het buitenste oppervlak van het glas

Altaar – blokvormige tafel in een katholieke kerk ter viering van de *eucharistie*

Altaarkleed – in de perioden waar in het *altaar* niet wordt gebruikt, kan het altaarkleed over het altaar worden gelegd ter bescherming tegen vuil. Het kan gekleurd zijn en versierd met borduursels

Alteratie – omwenteling in Amsterdam op 26 mei 1578 waarbij het katholieke stadsbestuur werd afgezet.

Ampul – *liturgisch vaatwerk*; schenkkannetje in edelmetaal, glas of aardewerk

Antependium – bekleedsel (letterlijk) voorhangsel in de liturgische kleur van de dag, vaak samengesteld uit rijke stof, kant, galon, franje en borduursels

Arcade – bogenreeks op *zuilen* of pijlers

Architraaf – onderste, dragende deel van een *hoofdgestel*, meestal met een geleding door horizontale banden

Aureool – stralenkrans boven het hoofd van een beeld dat Christus, Maria of een heilige voorstelt

Avondmaalsstel – stel van identiek gestileerd avondmaal gerei, zoals avondmaal schaal, avondmaal kan, avondmaalsbekers, om samen te worden gebruikt

Avondmaalstafel – tafel in de kerk waarop bij de viering van het heilig avondmaal het brood op een schaal en de wijn in een avondmaal kan of-beker of -kelk (bij de Lutheranen) gereed staan

Baksteen – keramisch bouw materiaal voor muren, vloeren en dakbedekking. Rode kleuren ontstaan bij het bakken van ijzerrijke klei; kalkrijke klei geeft roze en gele kleuren. Een grijs-zwarte kleur ontstaat als ijzerrijke klei in een zuurstofarme omgeving wordt gebakken

Baldakijn – beschuttende overhuiving die voornamelijk dienst doet als waardigheidsteken. Van hout, steen of metaal, boven *altaren*, *preekstoelen*, *doopvonten*, *bisschopszetels*, beelden en graven.

Baluster – vaasvormige spijl van een hekwerk, trapleuning of *balustrade*

Balustrade – opengewerkt hekwerk of muurtje

Banderol – spreukband; smalle strook met opschrift

Banier – stuk doek of ander flexibel materiaal waarop symbolen, tekens, een logo of een tekst is geschilderd, gedrukt of geborduurd

Bankenplan – opstelling van de banken in een kerk Barok stijl in de (bouw)kunst in de 17e en 18e eeuw, vaak overdadig, met nadruk op effect en contrasten

Basement voetstuk van een *zuil*, *kolom* of *pilaster*

Basiliek – 1. kerk met meerdere *beuken*, waarbij het *middenschip* hoger is dan de *zijbeuken* en eigen vensters heeft. De term is afgeleid van de basilica in de Romeinse architectuur; 2. Eretitel voor een rooms-katholiek kerkgebouw met een bijzondere waarde, bijvoorbeeld omdat er zich speciale *reliëken* bevinden

Beeldenstorm – vernieling van de inventaris van de katholieke kerken tijdens de *Reformatie*, met name in 1566

Beiaard, carillon of klokkenspel – bestaat uit een aantal klokken, die door middel van hand- en/of voetklavieren bespeeld worden. Daarnaast zijn de meeste beiaards uitgerust met een automatisch speelmechanisme

Beuk of schip – deel van een kerkruimte, aan weerszijden door muren of andere beuken begrensd. Een kerk kan éénbeukig zijn of door middel van één of meer rijen zuilen of pijlers verdeeld zijn in een hoofdbeuk of middenschip (middenbeuk) en zijbeuken

Biechtstoel – met deuren of gordijnen afsluitbaar kerkmeubel bestemd voor het afnemen van de biecht

Bima – verhoging in het midden van een synagoge waarop de lezenaar met de *Torarovol* staat

Blaker – lage kaarshouder met alleen een schotel als voet, soms gemonteerd op kerkbanken

Bolkroon – type *kroonluchter*, ontwikkeld in Holland vanaf de 17e eeuw met diep doorbuigende *lichtarmen* en onderaan een grote bol

Boogfries – horizontale reeks bogen ter decoratie van muren, met name bij *romaanse* kerken

Bijbel of Heilige Schrift – boek bestaande uit twee hoofddelen: het Oude Testament en het Nieuwe Testament

Brokaat – kostbare stof waarin goud- en zilverdraden zijn ingeweven (geperst brokaat is imitatie brokaat)

Calvinisme – theologisch gedachtegoed van de hervormer Johannes Calvijn

Cannelure – verticale groef in de schacht van een *zuil* of *pilaster*

Cassette – verdiept rechthoekig vlak, ter indeling van een plafond

Cassetteplafond – vlakke of gewelfde zoldering die door middel van een balkenconstructie in vlakken is verdeeld; de vlakken zijn gevuld met versierde panelen

Carillon – zie: *Beiaard*

Carton – ontwerp op ware grootte voor een gebrandschilderd raam op perkament of papier, waarop de te schilderen lijnen zijn aangebracht

Cartouche – meestal gebogen vlak, met krullen en rolwerk omlijst, al dan niet met een opschrift

Centraalbouw – symmetrisch bouwwerk op grond van een cirkel, veelhoek of Grieks kruis. Kenmerkend voor de protestantse kerkenbouw

Ciborie – *liturgisch vaatwerk* met vergulde binnenzijde en dekkel. Dient voor het bewaren van de hosties

Communiebanc knielbank met *balustrade* waaraan de gelovigen de communie kunnen ontvangen

Consistorie of gerfkamer – ruimte in of bij een protestantse kerk waar de kerkenraad vergadert

Console – *kraagsteen* of houten kraagstuk dat dient om een balk, *kroonlijst*, boog of beeld te ondervangen. Vaak versierd met beeldhouwwerk

Contingentie – willekeur, tegenhanger van noodzakelijkheid en determinisme; de mogelijkheid dat iets anders kan zijn dan het is

Credens – 1. dientafeltje, bedekt met credenskleed (wit linnen kleedje), in het *priesterkoor* waarop de voor de misviering benodigde zaken staan zoals *ampullenstel* etc.;

2. ladekast voor het opbergen van *paramenten*

Crucifix – kruisbeeld

Crypte – kelderachtige ruimte onder het altaar

Dagkant – kant van een venster of andere opening

Dakruiter – torentje op de nok van een dak, meestal een klokrentoren

Dakschild – of *dakvlak* hellend vlak in een dak, samen met andere vlakken bepalend voor de dakvorm

Dakvlak – zie dakschild

Dalle de verre – techniek om ramen te maken door kleine stukjes gegoten glas (dalles) te gebruiken van 3-5 cm dik; ze worden op hun plaats gehouden door hars of cement. Voor het eerst ontwikkeld in de jaren 20 en populair in de jaren 60

Devotionalia – voorwerpen die in dienst staan van de persoonlijke vroomheid en daar een uiting van zijn. Te koop in winkeltjes bij kerken en kathedralen in bedevaartplaatsen en vaak eigenhandig gemaakt

Doksaal – scheidingswand tussen *priesterkoor* en kerkruimte. Kan plaats bieden aan een orgel, een groep koorzangers, een *kansel* en een triomfkruis

Doop – *sacrament* in de katholieke en de protestantse kerken, waarbij kinderen (soms volwassenen) besprenkeld worden met doopwater, als teken van opname in de kerkgemeenschap

Doopbekken – diepe metalen schaal gebruikt bij de toediening van het doopsel

Doopbekkenhouder – houder of arm waarin het *doopbekken* rust. Dikwijls aan de kuip of trap van de preekstoel bevestigd

Doopboog – koperen of smeedijzeren boog boven de doorgang naar de *dooptuin*

Doophek – hek rond een dooptuin

Dooptuin – ruimte in een protestantse kerk rond de preekstoel, omsloten door een *doophek*

Doopvont – bekken van koper of steen, dat het doopwater bevat wanneer de *doop* wordt bediend

Draperie – lange geplooid gordijnen die, al dan niet vanuit een *baldakijn*, aan weerszijden van een opening worden opgehangen

Drieluik – schilderstuk dat uit drie door scharnieren verbonden delen bestaat. Ook drie schilderijen die naast elkaar hangen en een samenhang vormen door onderwerp en/of compositie

Dwarsarm – zie: *Dwarsschip*

Dwarsbeuk – zie: *Dwarsschip*

Dwarsschip, dwarsbeuk of dwarsarm – de beuk die in een kruiskerk dwars op de lengterichting staat, ook *transept* genoemd. Een compleet dwarsschip bestaat uit drie delen, namelijk de kruising met aan weerskanten de twee dwarsarmen

Emailverf – pigmenten met metaaloxide gecombineerd met vloeibaar glas. Werd opgelost toegepast en op wit glas gebrand. Email wordt veel gebruikt in de 16e, 17e en 18e eeuw

Epitaf of grafplaat – veelal met beeldhouwde versiering en vermelding van deugden van de overledene, aangebracht tegen zuil of muur boven het graf

Ets – prent in dieptedruktechniek. De voorstelling wordt gekrast in een zuurbestendige laag op een metalen drukplaat. Wordt deze laag blootgesteld aan zuur, dan worden de lijnen geëts in de plaat. De drukinkt die in de latere fase in deze verdiepte lijnen wordt gewreven, wordt onder druk zichtbaar op het papier

Eucharistie – onderdeel van de katholieke mis. *Sacrament*

waarin brood (in de vorm van een hostie) en wijn wordt gewijd

Ex-kerk – kerkgebouw dat niet meer in gebruik is voor de kerkelijke activiteiten zoals de eredienst

Ex voto – gelofte-offer. Object dat aan een heilige wordt geschonken. Wordt in de nabijheid van een heiligenbeeld of in een *kapel* neergezet of opgehangen. Ter verkrijging van voorspraak van een gunst, als dank voor een verkregen gunst, of ter gelegenheid van een bijzondere gebeurtenis

Festoen – *guirlande*, ornament in de vorm van een slinger van bloemen, vruchten of dergelijke

Fleur-de-lys – lelie

Fries – horizontale band met schilder- of beeldhouwwerk

Fronton driehoekige of segmentvormige bekroning

Functionalisme – zie modernisme

Fundatiesteen – steen met gebeitelde tekst die herinnert aan de stichting van het kerkgebouw

Galerij – overdekte gang waarvan één zijde een open *arcade* vormt.

Geblokt patroon – ondergrond die bedekt is met een patroon van een klein, herhaald ontwerp

Gebrandschilderd glas – schildering op glas met een speciale verf die bij verhitting met het glasoppervlak versmelt

Gerfkamer – zie: *Consistorie*

Gevel – gedeelte van een gebouw dat vanaf de buitenkant zichtbaar is

Gewelf – stenen of houten overkluizing van een ruimte

Gewelfschildering – schildering op het veld tussen de *ribben* in koepels of gewelven

Gewelfschotel – houten of stenen deksel ter afdekking van de opening binnen de houten of stenen afsluitring van het gewelf. Kan beschilderd of gebeeldhouwd zijn

Glas in betonraam – raam, geheel of gedeeltelijk samengesteld uit stukken gekleurd of gebrandschilderd glas, die zijn gevat in betonranden.

Glas in loodraam – raam, geheel of gedeeltelijk samengesteld uit stukken gekleurd glas die zijn gevat in loodstrippen

Godslamp – altijd brandende olielamp in het koor van een katholieke kerk, dikwijls in een rijkversierde metalen houder

Gotiek – middeleeuwse bouwstijl tussen de romaanse stijl en de renaissance. Bloeitijd in Nederland 1300-1420; laatgotiek 1420-1500. Begonnen in Noord-Frankrijk in het midden van de 12e eeuw. Enkele kenmerken: verticaliteit, spitsbogen, steunberen, lichtbogen en grote vensters

Grafkapel – kapel waarin zich een *graftombe* bevindt

Grafmonument – architecturaal, gebeeldhouwd monument ter eervolle nagedachtenis aan een overledene, veel al met een *graftombe*

Grafplaat – metalen plaat op een graftombe of grafzerk, met daarin gegraveerd de naam van de overledenen en vaak voorzien van een voorstelling, wapen(s) en/of andere decoraties

Graftombe – rijkversierd *grafmonument* waarop niet zelden de overledene levensgroot is uitgebeeld

Griffioen – fabeldier met bovenlijf van een adelaar en onderlijf van een leeuw

Grisaille – 1. paneel van hoofdzakelijk wit gelood en/of beschilderd glas; 2. grauwtje of witje: schilderij in wit en grijs, ter imitatie van een gebeeldhouwd marmeren reliëf

Guirlande – slinger van bloemen en bladeren

Hallenkerk – kerk waarbij de zijschepen (beuken) even hoog zijn als het middenschip

Harmonium – muziekinstrument met een of meer klavieren, waarbij de klanken ontstaan via metalen tongentjes die door luchtdruk aan het trillen worden gebracht. De luchtdruk ontstaat door een trapmechaniek

Herenbanken – dikwijls rijk versierde kerkbanken voor adellijke families of belangrijke families

Hoofdgestel – klassieke lijstwerk van een gebouw

Hostie – schijfje gebakken ongezuurd tarwemeel dat wordt geconsacreerd of geheiligd tijdens de viering van de *eucharistie* of heilige mis

Icoon – geschilderd paneel, sinds de 6e eeuw gemaakt binnen de context van de oosters-orthodoxe kerk, met een afbeelding van de Pantocrator of van Christus, Maria, martelaren, heiligen, profeten of episoden uit de heilsgeschiedenis

Iconoclasme – verzet tegen het vereren van beelden en het vernietigen daarvan. Zie ook: *Beeldenstorm*

Iconografie – studie die zich bezighoudt met de voorstellingen op schilderen, prenten, glasramen etc.

Incunabel – boek dat behoort tot de vroegste boekdrukkunst, vóór 1501 gedrukt. Ook wiegendruk genoemd

Intarsia techniek waarbij een natuurstenen of houten vlak wordt versierd met inlegwerk in een andere steen- of houtsoort

Kandelaar – of kandelaber op een voet staande kaarshouder.

Kansel – *preekstoel*

Kapiteel – bekroning van een *zuil*, pijler, *pilaster*, al dan niet met decoraties

Kapittel – bestuurscollege van kanunniken (wereldlijke geestelijken), verbonden aan en kapittelkerk

Kathedr – spreekgestoelte, vrij te betreden platform met *lezenaar*. Kwam in de tweede helft van de 19e eeuw op, waardoor het gebruik van de *preekstoel* afnam

Kazuifel – liturgisch gewaad Bovenkleed voor een priester bij de viering van de eucharistie

Kelk – liturgische wijnbeker uit edelmetaal. Binnenzijde is verguld

Kerkgestoelte – algemene benaming voor rijk uitgevoerde houten zitbanken, vaak bedoeld voor kerkgangers met een bepaald aanzien, status of functie binnen of buiten de kerk

Klankbord – horizontale houten vlak boven de *preekstoel*, met als doel het stemgeluid van de predikant te kaatsen naar de toehoorders

Klokkenspel – reeks klokken die samen een melodisch geheel vormen. Zij kunnen zowel met de hand als mechanisch tot klinken gebracht worden. Zie ook: *beiaard* en *carillon*

Klooster – een afgescheiden gebouw waar mannen of vrouwen samen leven op grond van hun godsdienstige overtuiging

Kloostermop – *baksteen* van groot formaat

Koepel – bolvormig gewelf op cirkel, elliptische, vierkante of veelhoekige basis

Koepelkerk – kerkgebouw voorzien van een *koepel*

Kolom vrijstaande verticale ondersteuning voor horizontale liggers

Kolomschildering – schildering aangebracht op de kalklaag van een *kolom*

Koor – rond of veelhoekig gesloten oostelijke deel van een katholieke kerk, soms voorzien van een kooromgang. In het koor staat het *altaar*

Koorhek – hek ter afsluiting van het *koor*

Korbeel – schuin aangebracht houten onderdeel dat het verband versterkt tussen een *stijl* (verticaal) en de daarop rustende

balk (horizontaal)

Kraagsteen – in de muur gemetselde, vaak versierde steen met een dragende functie

Kroonluchter of kroonlamp – hangende *luchter*, vaak bestaande uit twee of drie etages, bestemd voor kaarsen, of voor verlichting met olie, gas of elektriciteit.

Kroonlijst – uitspringende lijst bovenlangs een muur of ander bouwonderdeel

Kruisbasiliek – kruiskerk opgezet als een *basiliek*. Het kerkgebouw heeft *zijbeuken* die lager zijn dan de *middenbeuk*. De middenbeuk is boven de zijbeuken voorzien van vensters. Zie ook: *kruiskerk*

Kruising of viering – deel van een *kruiskerk* waar het schip en het dwarschip (*transept*) elkaar kruisen

Kruisgewelf – gewelf boven de *kruising*

Kruisingstoren – toren op de *viering*

Kruiskerk – kerk met de vorm van een kruis. Het *transept* is dwars op het *schip* geplaatst en heeft eenzelfde bouwhoogte. De ontmoetingsplaats van schip en transept wordt kruising of viering genoemd

Kruisweg – lijdensweg van Jezus verbeeld in veertien momenten (*staties*)

Kwabstijl – decoratieve stijl herkenbaar aan vlezige kwab- of kraakbeenachtige vormen, aan geribbelde oppervlakten en vloeiende lijnen, en elementen als dolfijnkopjes en vissenkoppen met opgesperde bekken

Lantaarn – bovenste opengewerkte geleiding van een *koepel* of toren, vaak achtkantig

Levensboom – symmetrisch uitgevoerde versiering, in de vorm van een sterk gestileerde boom

Lezenaar – of lessenaar standaard met schuinstaand bovenvlak om een boek op te leggen

Lichtbeuk – middenschip van een meerbeukige kerk met eigen vensters

Librije – bij een kerk behorende bibliotheek, meestal op de verdieping van een *zijkapel* of een portaaluitbouw

Lichtarm – onderdeel van een kroonluchter, meestal gebogen van vorm, dat een kaars of andere lichtbron draagt. Een lichtarm kan ook aan een *kandelaar*, een wand, een hek of een ander object bevestigd zijn

Lichtbeuk – vensterzone bij een *basiliek*

Lichtkroon – zie: *Kroonluchter*

Liseen – lichte decoratieve uitmetseling in de vorm van een verticale band

Lithografie – steendruk. *Prent* of litho die door middel van een steen en de daarop aangebrachte tekening of schildering is gedrukt.

Liturgie – het geheel van wat er in een kerkelijke eredienst gebeurt

Liturgisch vaatwerk – objecten gebruikt bij de eredienst

Luchtboog – hoge stenen ondersteuning, meestal in de vorm van een halve boog, dienend om muren waartegen hoge gewelven gespannen zijn, uitwendig te schragen

Luchter – kandelaar (wandluchter of kroonluchter)

Maaswerk – stenen invulwerk boven in vensters en deuropeningen bij de *gotiek*

Mandorla – ellips- of amandelvormige (stralen)krans om de figuur van een heilige of van Christus

Manuscript – handschrift

Maquette – model van een gebouw

Marmerstuc of marmeren – schilderen van een oppervlak in een marmerimitatie; of stukadoorswerk in de vorm van marmemitatie

Medaillon – rond of ovaal schild met versierde omlijsting. Op het centrale schild kan een tekst of voorstelling zijn aangebracht.

Memoriebord – gedenkbord

Metafysica – leer van het Zijn áchter de waargenomen werkelijkheid

Middenschip – middenbeuk van een kerk

Minerva – (Romeinse) godin van de wijsheid

Miniatuur – 1. kleine geschilderde voorstelling in een handschrift, vaak bij een hoofdletter (zogenaamd gehistorieerd initiaal); 2. zeer klein schilderij, meestal een portret

Mis rooms-katholieke eredienst

Modernisme – 20ste -eeuwse stroming in architectuur en stedenbouw, ook wel aangeduid als functionalisme, met als leidraad: licht, lucht en ruimte; en optimale ruimtelijke organisatie van de stedelijke functies wonen, werken, recreëren en verkeer

Monstrans – rijkversierd edelmetalen object waarin de geconsacreerde *hostie* wordt getoond

Moskee – gebedshuis binnen de islam

Mozaïek – schildering of decoratie met behulp van kleine gekleurde blokjes marmer, gekleurd glas, of geglaazuurd steen, die in mortel worden vastgezet

Muurschildering – schildering aangebracht op een muur, of op een natte kalklaag (fresco) of op een droge kalklaag (secco). Ook op betonnen muren kunnen schilderingen worden aangebracht

Muurstijl – in of tegen een muur geplaatste verticale houten *stijl* die een balk ondersteunt

Naaldspits – slanke torenspits

Natuursteen – uit de rotsen gehakte steen

Neogotiek stijl, met name in de 19e eeuw gebruikt in de architectuur en de kunstsnijverheid, geïnspireerd op de middeleeuwse *gotiek*

Net-, ster- of waaiergewelf – gewelf waarbij de *ribben* elkaar zodanig doorsnijden, dat behalve driehoekige gewelfvelden ook andere gewelfvelden ontstaan.Het geheel doet denken aan een visnet

Nimbus – stralenkrans of cirkel van licht rondom het hoofd van heiligen

Ontologie – leer van het Zijn en de eigenschappen van het Zijn

Ontwerp – getekend of geschetst plan voor een gebouw of een kunstwerk, gemaakt door een architect of een kunstenaar ter overweging voor de opdrachtgever

Opaline – witte glassoort, opaalglas, die op verschillende manieren kan worden gemaakt. In de 20ste eeuw veel gebruikt om niet-transparante glasmozaïeken of glastegeltaleaus te maken met daarop gebrandschilderde voorstellingen

Ordonnantie – gedrukte tekst op papier betreffende één of meer voorschriften, bijvoorbeeld omtrent het begraven van de doden of gedrag in de kerk

Parament – liturgische kerkgewaad, gedragen door gewijde bedienaren (bisschop, priester, diaken)

Peerspits – torenbekroning in de vorm van een peer

Perspectief – manier van tekenen in de architectuur, om met behulp van geometrische principes de werkelijkheid af te beelden vanuit een bepaald punt op driedimensionale wijze, en zoals deze zich aan het oog voordoet

Pilaster – wandpijler, rechthoekig uitspringende verticale muurgeleding met *basement* en *kapiteel* die een *hoofdgestel* of boog draagt

Pinakel – torenvormige bekroning in de *gotiek*

Piscine (piscina) – nis in de muur met reinigingsbekken voor liturgische doeleinden; dikwijls met waterafvoer

Plaquette – in beperkte oplage decoratief reliëf van gegoten metaal

Polychromie – beschilderd in meerdere kleuren

Praalgraf – rijkelijk versierd *grafmonument*

Prent of litho – kunstwerk, meestal op papier ontstaan door een afdruk van gegraveerde, gesneden of geëtste plaatmaterialen

Psalmbord – aankondigingsbord voor de psalmen die in de eredienst zullen worden gezongen; veelal bevestigd aan kerkmuur, *zuil* of *preekstoel*

Pseudobasiliek – kerk waarvan de hogere middenbeuk onder één *dakschild* is gelegen met de zijbeuken; de middenbeuk heeft geen vensters, hooguit nissen

Putto – naakt jongensfiguurtje, meestal met vleugels

Refter – eetzaal in een *klooster*

Reformatie of Hervorming – godsdienstige beweging in de 16de eeuw die de kerk van ingeslopen misbruiken wilde zuiveren. Met het aanplakken van 95 stellingen in Wittenburg in 1517 wordt Luther beschouwd als de eerste ‘actievoerder’

Reliëf – gebeeldhouwde voorstelling die zich verheft uit een vlakke achtergrond en niet rondom is uitgehouwen zoals een beeld

Reliek – vererenswaardig overblijfsel van het lichaam van een heilige, een martelaar of een andere vereerd persoon

Reliekhouder – houder voor één of meer *reliëken*

Retabel – achterstuk of achterwand van een *altaar*, gedecoreerd met schilder- en/of beeldhouwwerk

Rib – voor het valk uitstekende constructie op de grens van twee niet in hetzelfde vlak liggende bouwonderdelen. Bijvoorbeeld bij een gewelf tussen twee gewelfvelden

Risaliet – geveldeel dat over de volle hoogte enigszins vooruit springt

Rocaille – asymmetrisch, aan rots- of schelpvormen ontleend ornament, midden 18e eeuw

Rococo – laatste stijlfase van de barok, vooral gekenmerkt door asymmetrische schelpvormen. Zie: *Lodewijk vv-stijl*

Romaans – bouwstijl die vanaf de 9e tot de 13e eeuw overheerste en gekenmerkt wordt door ronde bogen en dikke muren

Rondboog – halfcirkelvormige boog

Rouwbord en rouwkas – de landadel had de gewoonte na overlijden van een lid van de familie een houten bord te laten maken. Het bord vermeldde naam, functie, wapen en sterfdatum. De borden werden in de kerk opgehangen, als een gedachtenisbord

Rozenkrans of rozenhoedje – Bidsnoer. Behoort tot de sacramentaliën in de rooms-katholieke kerk. Het rozenkransgebed bestaat uit vijftien maal tien Weesgegroeten. Het Weesgegreet is het gebed ter ere van Maria

Sacristie – ruimte in of bij en rooms-katholieke kerk waar o.a. liturgische gewaden worden bewaard

Sarcofaag – *grafmonument* in de vorm van een stenen doodskist

Sacramentshuis – vrijstaande bewaarplaats voor *hosties* op het koor. In de *gotiek* werden deze uitgevoerd in de vorm van een rijk versierde toren.

Schalkbeeld – in het houten *kruisingsgewelf* in reliëf uitgesneden beeldje

Scheepsmodel – kan een *ex voto* zijn, bijvoorbeeld van een schippersgilde. Het wordt dan ook votiefschip genoemd. Het was echter ook gebruikt als sierstuk in protestantse kerken

Schilddak – dak met vanaf de horizontale nok naar alle vier zijden aflopende dakvlakken

Schildje – messing plaatje in de vorm van een schild, met daarop het wapen en/of de naam van de schenker, of een bijbeltekst

Schip – zie *Beuk*

Schuilkerk – verborgen of uitwendig kerkgebouw dat niet als zodanig herkenbaar is

Sluitsteen – 1. centrale wigvormige *boogsteen* in bogen, *bovendorpels* of gewelven (gewelfsteen); 2. steen die het *reliëfengraf* in een *altaar* afsluit

Spant, gebint of juk – dragende houtconstructie, bestaande uit een dakbalk, twee verticale of schuin geplaatste *stijlen* (jukbenen) en daartussen *schoren* (korbelen). Bij verticaal geplaatste stijlen spreekt men van gebint

Speklagen – afwisselend gekleurde lagen in metselwerk

Spitsboog – boog van twee cirkelsegmenten van gelijke straal die elkaar bovenaan snijden

Statenbijbel – bijbelvertaling; gemaakt op last van de Staten Generaal van de Verenigde Nederlanden en volgens het besluit van de Nationale Synode van Dordrecht in de jaren 1618 en 1619; verschenen in 1637

Statie – 1. Een van de veertien afbeeldingen van de *kruisweg* van Christus in een rooms-katholieke kerk; 2. rooms-katholieke schuilkerk; later de standplaats van een rooms-katholieke priester voor het herstel van de bisdommen in Nederland in 1853

Stèle – rechtopstaande graf- of gedenksteen waarin een *motief* of inscriptie is uitgehouwen, gewoonlijk op een graf

Stergewelf – zie *netgewelf*

Steunbeer – naar buiten uitspringende muurverzwareing, bedoeld om de zijwaartse druk van de kapconstructie en/of gewelven op te vangen

Stijl – verticaal onderdeel van een deur- of vensterkozijn

Straalkapel – kapel, behorend tot een krans van kapellen langs de omgang van een halfronde of veelhoekig gesloten *koor*

Synagoge of sjoel – gebeds- en gemeenschapshuis bij het jodendom

Tabernakel – kastvormige bewaarplaats voor de geconsacreerde *hosties*

Tekstbord – paneel met een gekalligrafeerde tekst; opgehangen in de kerk aan de muur ofwel opgenomen in de betimmering of in de wanden; vrij opgesteld in de ruimte zijn aan de voor- en achterzijde teksten aangebracht. Men onderscheidt tiengebodenborden, historieborden, gildeborden, verordeningsborden, ordonnantieborden, gravenborden, wapenborden etc.

Tekstschildering – schildering van een tekst op kerkmuur, orgel, preekstoel, *zuil* etc. Vaak is er een verband tussen de tekst en de plaats in de kerk

Tondo – rond schilderij of *reliëf*

Tongewelf – meestal houten *gewelf* in de vorm van een halve cylinder of overlans gezaagde ton, tunnelvormig gewelf. De druk wordt opgevangen door de zijmuren

Tracering – maaswerk van geometrische, vaak ineengevlochten vormen, van steen of andere materialen

Transept – dwarsschip, dwarspand van een kerk met kruisvormig plan

Travee – ruimte of wandenheid, bepaald door de afstand tussen twee opeenvolgende pijlers, steunberen, gewelfvakken e.d.

Trek balk – balk tussen twee muren om het uiteenwijken van die muren te voorkomen

Triforium – gang boven de bogen bij een *basiliek*

Verlichting – cultureel-filosofische en intellectuele stroming in de 18e eeuw in Europa

Vermaning – 1. kerkgebouw van de Doopsgezinden; 2. naam van de preek van de Doopsgezinden

Vidimus – ('Wij hebben gezien'), voorbereidende schets voor een raam

Viering – zie: *Kruising*

Voluut – spiraal- of krulvormige versiering

Waaiergewelf – zie *netgewelf*

Wandschildering – schildering aangebracht op een houten wand

Waterstaatskerk – kerk gebouwd tussen 1824 en 1875 onder toezicht, en soms ook naar ontwerp van ingenieurs van Rijks-waterstaat. Het begrip Waterstaatskerk is niet gebonden aan een bouwstijl of denominatie

Wierookkorrels – korrels van (Arabische) gomhars die worden verbrand als reukoffer. De rook staat symbool voor het ten hemel stijgen van het gebed en is een teken van verering van God

Wierookscheepje – bootvormige houder met deksel voor het bewaren van *wierookkorrels*

Wierookvat – koperen of zilveren afsluitbaar vat aan kettingen. Door het geperforeerde deksel komt de wierookgeur van de brandende *wierookkorrels* in het vat vrij

Wijwaterbakje – kleine houder voor gewijd water bestemd voor huiselijk gebruik

Wijwaterbekken – of wijwaterbak grote houder voor gewijd water op een voetstuk of ingemetseld in een muur. Staat bij de ingang van een rooms-katholieke of oud-katholieke kerk. De gelovige doopt er enkele vingers in bij binnenkomst en maakt een kruisteken ter herinnering aan zijn of haar doop

Zaalkerk – rechthoekige kerk, waarvan de ruimte niet door reeksen *zuilen* of pijlers in *beuken* is verdeeld

Zadeldak – dak met twee hellende dakvlakken

Zandloper – instrument voor tijdsbepaling. In protestantse kerken vindt men ze aan de *preekstoel*. Ze bepaalden de duur van de preek

Zandsteen – afzettingsgesteente. Bekend zijn Bremer zandsteen (roodachtig) en Bentheimer zandsteen (geelachtig)

Zerkenlichter – houten constructie waarmee de zware *zerken* in de kerk of op het kerkhof weden opgetild

Ziende kap – zichtbare kapconstructie; kap waarvan de constructie niet door *gewelven* of een plafond wordt verborgen

Zijbeuk of zijschip – ruimte tussen een rij *zuilen* of pijlers en de zijwand

Zonnewijzer – instrument waarop de tijd met behulp van de zon kan worden afgelezen. Zonnewijzers aan kerken en kloosters geven de tijd aan, maar wijzen tevens op de vergankelijkheid van het leven

Zuil rond in natuursteen, baksteen of hout uitgevoerd ondersteunend bouwelement

E Literatuur

Algemeen

A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1839-1851 (dertien delen).

T. Bernts, E. Hense, *Kansen voor stadskerken*, KASKI, Nijmegen 2018.

Wyske van Biemen, Brigitte Linskens, Arie de Groot (red.), *Koper in Kerken*, Leiden 2018.

Peter Heisterkamp, Brigitte Linskens (red.), *Jaarboek VBMK, Een waaier aan mogelijkheden. Voorbeelden van meervoudig gebruik van kerkgebouwen in woord en beeld*, Delft (VBMK), 2008.

Ergün Erkocu Chinan Bugdaci, *De Moskee*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 2009.

Groot, Arie de, en Brigitte Linskens (red.), *Kerken Kostbaar Kwetsbaar Kansrijk. Nieuwe vormen van gebruik als middel tot behoud*, Amsterdam (Stadsherstel Amsterdam/ Stichting Oude Hollandse Kerken) Delft 2011.

Arie de Groot, Brigitte Linskens, 'Hollandse kerken bedreigd. Nieuwe vormen van gebruik als middel tot behoud', *Bulletin van de SOHK*, winter 2008, pp. 5-30.

Handleiding opstellen kerkinventaris, Parcun, Leuven 2020.

E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige Termen*, Leiden 2005.

Lydia Jongmans, Brigitte Linskens, Arie de Groot (red.), *Handreiking Religieus Erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*, VBMK/VNG 2008.

Kerken delen; kansen en valkuilen van het gezamenlijk gebruik van kerkgebouwen, uitgave SKIN, Rotterdam 2017.

J. Kregting, J. Copier, *Het gebruik van gebedshuizen dor migrantenkerken*, KASKI, Nijmegen 2021.

C.W. Mönnich, *Kijk op kerken*, Amsterdam 1989.

Ton H.M. van Schaik, *Gebouwd op geloof*, Amsterdam 2005.

Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland*, Zeist/Zwolle 2006.

A. Steegh, *Kleine monumentenatlas van Nederland*, Zutphen 1976; 2de vermeerderde druk: *Monumentenatlas van Nederland*, Zutphen 1985.

Regnerus Steensma, *Protestantse kerken – hun pracht en kracht*, Bormmeer 2013.

Regnerus Steensma, *Verbeeld vertrouwen*, Baarn 1975.

J. Stoetenbeek, P. Vigeyveno, *Gids van joods erfgoed in Nederland*, Amsterdam 2016

Gé Verheul, *Een zwerftocht langs tien jaar kerkepad*, Kampen 1986.

Gé Verheul, *De oude dorpskerken boven de rivieren*, Haarlem 1990.

Pieter Vlaardingerbroek (red.), *De Portugese Synagoge in Amsterdam*, Zwolle 2013.

Edward van Voolen en Paul Meijer, *Synagogen van Nederland*, Zutphen 2005.

Mieke van Zanten, *Religieus Erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen*, Zutphen 2008.

Kerkbouw

Kees Doevendans, Brigitte Linskens (red.), 'Theologische esthetiek: over architectuur en symboliek, leegte en licht', *NOVUS 2*, VBMK 2019.

Kees Doevendans, Brigitte Linskens (red.), 'Kerkgebouwen: collectiviteit, architectuur, actoren', *NOVUS 3*, VBMK 2020.

Elizabeth den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht 2002.

Marisa Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen*, Amsterdam 2015.

A.M. Numan, *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 700-1200*, Zutphen 2005.

M.D. Ozinga, *De Protestantse kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen Tijd*, Amsterdam 1929.

H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972.

Kerkinterieur

Bedreigde religieuze interieurs, serie uitgave MCC, Utrecht 2021.

Marc de Beyer, Pia Verhoeven, Albert Reinstra (red.), *Kerkinterieurs in Nederland*, Zwolle 2016.

Kees Doevendans, Brigitte Linskens (red.), 'Glasramen, licht & kleur, beeld & verbeelding, kunst & techniek', *NOVUS 4* 2021.

Justin E.A. Kroesen, 'Die tralyen voert choer, Middeleeuwse koorafscheidingen in Holland', *Bulletin van de SOHK*, herfst 2005, pp.3 -26.

Justin E.A. Kroesen, 'Die tralyen voert choer – enkele aanvullingen', *Bulletin van de SOHK*, voorjaar 2009, pp. 16-21.

Justin E.A. Kroesen, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, Leuven 2004.

Regenerus Steensma, 'Nissen en schilderingen als sporen van de katholieke eredienst in de middeleeuwse kerken van Noord-Holland', *Bulletin van de SOHK*, herfst 2004, pp.3-29.

Th. Van Straalen, 'Kerkmeubilair in Noord- en Zuid-Holland. Problemen en wetenswaardigheden', *Bulletin van de SOHK*, lente 1976, pp. 30-44.

C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage/Zeist 1984.

C.A. van Swigchem, 'Glazen en borden in de protestantse kerken in de periode van de Republiek', *Bulletin van de SOHK*, lente 1982, pp.3-24.

Marijke Tolsma, Martin van Wijngaarden (red.), *Prachtig Protestant*, Zwolle 2008.

Joost de Waal (red.), *Hebendaagse kunst in Nederlandse kerken 1990-2015*, Van Jan Dibbitts tot Tinkebell, Amsterdam 2015.

Orgels en klokken

Jan Bril, *Akoestiek in 100 monumentale kerken*, Stichting Klinkend Erfgoed 2021.

Carel van Gestel, *Luisterrijk, Nederlandse kerkorgels in beeld*, Alphen aan den Rijn 1998.

Carel van Gestel, *Orgelrijk. De rijkdom aan orgels in Nederland*, Zaltbommel 2003.

Jan Jongepier, *Langs Nederlandse orgels. Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht*, Baarn 1977.

Jan Jongepier, Hans van Nieuwkoop, Willem Poot, *Orgels in Noord-Holland*, Schoorl 1996.

Mieke van Zanten, *Orgelluiken, traditie en beweging*, Zutphen 1999.

Lijst van monumentale kerkorgels, RCE Amersfoort 2021.

Lijst van monumentale klokken en torenuurwerken, RCE Amersfoort 2021.

Gebruik en Herbestemming

Harry Bisseling, Henk de Roest, Peet Valstar (red.), *Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer Boekencentrum 2011.

Bouwstenen voor een protestantse visie op het kerkgebouw anno 2019, uitgave vkb, Dordrecht 2019.

Decommissioning and ecclesial reuse of churches, Pontifical Council, 2018, (Samenvatting Kerkelijke Waardebeheer).

Een toekomst voor kerken, handreiking voor het herbestemmen van vrijgekomen kerkgebouwen, rce Amersfoort 2011.

Harmsen, Hilde, Gerhard Mark van der Waal (red.), *De Oude Kaart van Nederland. Leegstand en herbestemming*, Den Haag (Atelier Rijksbouwmeester) 2008.

Annette Lieth, Brigitte Linskens, 'Van kerkgebouw tot stadsvilla. Herbestemming Woonkerk XL in Utrecht', *Magazine Heemschut*, Amsterdam 2012.

Nelissen, N.J.M., *Geloof in de toekomst! Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed*, Heeswijk (Uitgeverij Berne) 2008.

Kees Doevendans, Brigitte Linskens (red.), 'Toen God zijn huis verliet', *NOVUS 1*, vbmK 2018.

Albert Reinstra, Frank Strolenberg (red.), *Kerkgebouwen, 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik- van appartement tot zorgcomplex*, Wageningen 2020.

Speelruimte gezocht – Protestantse visie op kerkgebouwen, uitgave pkn, Dordrecht 2021.

F Websites

Kennisbanken

Almanak Nederlandse overheid:

- ▶ organisaties.overheid.nl

Kennisbank vbmK:

- ▶ www.vbmK.nl/wegwijzer-kennisbank/

Kennisbank vkb:

- ▶ mijnvkb.kerkrentmeester.nl/kennisbank/

Kennisbank rce:

- ▶ kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Kennisbank

Monumenten.nl:

- ▶ www.monumenten.nl

Database kerkgebouwen Nederland rce:

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed/kerken-tellen

Reliwiki, wiki kerkgebouwen Nederland:

- ▶ www.reliwiki.nl

Rijksmonumentenregister:

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/rijksmonumentenregister

Overzicht beschermde gezichten:

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/kaart-van-beschermde-stads--en-dorps-gezichten

Beschermde cultuuroederen:

- ▶ data.collectienederland.nl/vc/wbc-2/

Beschermde interieurs:

- ▶ rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=Interieuresembles

Kerkcollectie Digitaal MCC:

- ▶ www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken/kerkcollectie-digitaal/

Kennisbank vbmK:

- ▶ www.vbmK.nl/kennisbank

Kerkbeheer

Stichting Alde Fryske Tsjerken:

- ▶ www.aldefrysketsjerken.nl

Stichting Bedehuizen Overijssel en Flevoland:

- ▶ www.bedehuizen.nl

Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Noord-Nederland:

- ▶ www.sbkG-noordnederland.nl

Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Zuid-Nederland:

- ▶ sbkG-zuid-nederland.nl

Stichting Oude Drentse Kerken:

- ▶ www.drentslandschap.nl/objecten/oude-drentse-kerken

Stichting Gelderse Kerken:

- ▶ www.geldersekerken.nl

Stichting Oude Groninger Kerken:

- ▶ www.groningerkerken.nl/nl/home

Stichting Oude Hollandse Kerken:

- ▶ www.oudehollandsekerken.nl

Stichting Oude Zeeuwse Kerken:

- ▶ zeeuwsekerken.nl/wp/

Kerkelijk Waardebeheer:

- ▶ kerkelijkwaardebeheer.nl

Vereniging Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland:

- ▶ www.vbmK.nl

Monumentenzorg

BOEi:

- ▶ www.boei.nl

Donatus verzekeringen:

- ▶ donatus.nl

Erfgoedvereniging Heemschut:

- ▶ www.heemschut.nl

Federatie Grote Monumentengemeenten:

- ▶ monumentengemeenten.nl

Federatie Het Behouden Huis:

- ▶ www.federatiebehoudenhuis.nl

Federatie Instandhouding Monumenten (FIM):

- ▶ fimnederland.nl

Nationaal Restauratiefonds:

- ▶ www.restauratiefonds.nl

Nationale Monumentenorganisatie:

- ▶ www.nationalemonumentenorganisatie.nl

Stadsherstel Amsterdam (POM):

- ▶ stadsherstel.nl

Stichting Monumentenbezit:

- ▶ monumentenbezit.nl/monumenten/

Vereniging Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland:

- ▶ www.vbmK.nl

Thema's

Platform Funerair Erfgoed:

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/begraafplaatsen-en-grafmonumenten/platform-funerair-erfgoed

Platform Groen Erfgoed:

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/groen-erfgoed/platform-groen-erfgoed

Platform Monumentale Interieurs:

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/interieurs/interieurplatform

Platform Vrijwilligerswerk:

- ▶ vrijwilligerswerk.nl/default.aspx

Migrantenkerken: Samen Kerk in Nederland (SKIN):

- ▶ skinkerken.wixsite.com/skin

Stichting Klinkend Erfgoed Nederland (SKEN):

- ▶ www.klinkenderfgoed.nl

Herbestemming.nu:

- ▶ www.herbestemming.nu/kennisdossiers

Monumentenwacht Nederland:

- ▶ monumentenwacht.nl

Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg – ERM:

- ▶ www.stichtingerm.nl

Akoestiek in kerkgebouwen:

- ▶ akoestiekmonument.nl

Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen:

- ▶ www.erfgoedopleidingen.nl

ErfgoedAcademie:

- ▶ www.erfgoedacademie.nl

Kerkelijke organisaties

Doopsgezinden:

- ▶ www.doopsgezind.nl

Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CRO):

- ▶ www.cioweb.nl

Oud-Katholieke Kerk in Nederland:

- ▶ oudkatholiek.nl

Raad van Kerken:

- ▶ www.raadvankerken.nl

Protestantse Kerk in Nederland:

- ▶ protestantsekerk.nl

Rooms-Katholieke Kerk Nederland:

- ▶ www.rkkerk.nl

Samenwerkingsverband van Oriëntaals-Orthodoxe Kerken In Nederland (SOKIN):

- ▶ sokin.nl

Stichting Orthodoxe Kerk in Nederland:

- ▶ orthodoxekerk.net

Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de PKN (VKB):

- ▶ www.kerkrentmeester.nl

Vereniging Steunpunt Kerkenwerk (GKv, CGK en NGK):

- ▶ www.steunpuntkerkenwerk.nl

Overheden

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW):

- ▶ www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE):

- ▶ www.cultureelerfgoed.nl

Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed:

- ▶ www.inspectie-oe.nl

Interprovinciaal Overleg (IPO):

- ▶ www.ipo.nl

Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG):

- ▶ vng.nl